

Doktori disszertáció tézisei

MŰFORDÍTÁS AZ ÓKORBAN
– A LATIN MŰFORDÍTÁS IRÁNYZATAI ÉS FEJLŐDÉSE AZ ÓKORI HOMÉROS-
FORDÍTÁSOK TÜKRÉBEN –

Kopeczky Rita

ELTE-BTK
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Ókortudományi Doktori Program

Témavezető: dr. Bolonyai Gábor

Budapest, 2008.

A disszertáció témája és felépítése

Doktori disszertációm az ókor folyamán született latin nyelvű Homéros-fordításokkal foglalkozik. Mivel a római irodalom első hosszabb lélegzetű alkotása, amelyről töredékei alapján fogalmat alkothatunk, éppen egy Homéros-fordítás, ezért úgy tekinthetjük, a homérosi eposzok a rómaiak számára majdnem ugyanolyan megalapozó jelentőségűek, mint a görögségnek. A homérosi szövegek továbbgondolása, alkotó újrafelhasználása nemcsak a görög, de a római irodalmat is végigkíséri. Dolgozatom azonban elsősorban nem az *imitatio* és *aemulatio* kimeríthetetlen kérdéskörével foglalkozik, hanem azokkal a szövegekkel, amelyek „fordításként” határozzák meg magukat: az ezekben alkalmazott fordítói módszereket, átalakításokat vizsgálja elsősorban nyelvi szempontból, de az ettől elválaszthatatlan irodalmi szemszögnek is adva némi teret.

Szükségesnek láttam azonban kitérni olyan szerzőkre is, akik ugyan nem nevezhetők Homéros fordítóinak, de az általuk alkalmazott allúziós technika egyik jellemzője, hogy műveikben a homérosi szövegeket olyan szorosán követő *imitatiók* is előfordulnak, amelyeket akár fordításkritikai szemmel is érdemes megvizsgálni. Ezek a szerzők (pl. Vergilius vagy az ezüstkori epikusok) nem irodalmi nagyságukhoz mérhető súllyal szerepelnek a dolgozatban, sőt műveik Homéroszhoz fűződő viszonyának kimerítő tárgyalására sem volt lehetőség; mindössze néhány szövegrészlet vizsgálata világítja meg Homérosszal vagy Homéros korábbi latin *aemulatoiraival* való vetélkedésük egyes aspektusait.

Szintén bevontam a vizsgálatba olyan szerzőket, akik munkássága meghatározó jelentőségű volt a rómaiak fordításszemléletének alakulására nézve, jóllehet szintén nem tartoznak Homéros fordítói közé. Ezért kellett szót ejtenem a római drámáról, amelyet a műfordítás *par excellence* példájának tekintett mind Cicero, mind Hieronymus, illetve a neóterikusokról, akik újfajta módszereket honosítottak meg a fordításban. Nélkülük a Homéros-fordítás történetének vizsgálata sem képzelhető el.

A dolgozat öt fejezetből áll. Az első fejezet eleje a fordításelmélet néhány kérdésére tér ki, a továbbiakban a műfordításnak az ókori görög és római kultúrában betöltött szerepéről esik szó. A további fejezetek a római irodalom időrendi tagozódását követik. A második fejezet az

archaikus korról foglalkozik. Első témája Livius Andronicus *Odusiája*, majd Naevius és Ennius, végül a római drámáról esik néhány szó. A harmadik fejezet az aranykori irodalomé, kezdve a neóterikusokkal; majd Cicero fordítói munkássága következik, azután Vergilius, Horatius és Ovidius néhány, Homéros-fordításként is felfogható szövegrészlete kerül sorra. A negyedik fejezet tárgya az ezüstkori irodalom: először az epika körébe sorolható szerzők, fordítók, kivonatolók – Germanicus, Baebius Italicus, Attius Labeo, Statius, Valerius Flaccus, illetve Terentianus Maurus metrikai tankölteménye –, majd a Iulius Valerius regényfordításában szereplő Homéros-részletek, végül pedig Gellius fordításkritikai alapelvei, amelyek ugyan nem kapcsolódnak szorosan Homéros-hoz, de előrevetítik a kereszténység elterjedésével beállt változást a műfordítás szemléletében. Ez utóbbival foglalkozik az utolsó fejezet: röviden áttekinti a Biblia-fordítás hagyományát, amely másik ággént csatlakozik be a római műfordítás történetébe, majd az egyes keresztény szerzőknél (Hieronymus, Lactantius, Chalcidius) előforduló Homéros-fordításrészleteket veszi sorra.

I. Bevezetés: A fordításról

Nem törekedtem arra, hogy teljes tudománytörténeti áttekintést adjak a fordítástudomány minden kérdéséről: ez az adott keretek között nem is lett volna lehetséges. Fontosnak tartottam azonban sorra venni a fordítás és ezen belül a műfordítás főbb típusait REISS és POLGÁR nyomán, hiszen az ezekbe való besorolás határozza meg az adott fordítás vizsgálatának szempontjait. Ezek a típusok a következők: interlineáris fordítás, szó szerinti fordítás, dokumentáris vagy filológiai fordítás, kommunikatív fordítás, átdolgozó fordítás. A római műfordítás történetében mind az öt típus érezteti hatását, mégis, legnagyobb jelentősége az utolsó kettőnek van – éppen azért, mert az *aemulatio* törekvése kezdettől fogva ott él minden római műfordítóban.

Az általános bevezető után áttekintettem a fordítás szerepét a görög, hellenisztikus és római világban. Míg a görög világban a fordítás egészen a császárkorig nem jut komoly szerephez, a rómaiaknál kezdettől fogva meghatározó jelentőségű – olyannyira, hogy inkább az a kérdés, miért alakult ki egyáltalán önálló római irodalom. Ugyanakkor a Homéros-fordítások célja már a történet lelegején sem az „ismeretterjesztés”: a homérosi eposzok (ha nem is szövegszerű, de

tartalmi) ismerete Itáliában századok óta jelen van, mire az első fordításuk elkészül.

II. Archaikus kor

Livius Andronicus fordítói megítélését nagyban befolyásolják az életrajzáról alkotott elképzelések – biztosat mondani erről ugyanis jóformán lehetetlen –, így a vele foglalkozó fejezetet az életrajzi és datálási kérdések áttekintésével kezdtem. A tudományos konszenzus a Varro-féle datálást fogadja el, amihez magam is csatlakoztam; az életrajznak azonban szinte minden egyéb eleméhez férhet némi kétség. Ugyanígy vita tárgyát képezi az *Odusia* elkészültének célja. Állami megrendelésre nincs adat; azt pedig a fordítás művészi színvonala teszi kérdésessé, hogy Andronicus „tankönyvnek” szánta volna ezt a művét. Andronicus talán a drámafordításoktól jutott el az eposzfordításig mint következő művészi kihívásig, amelyre a római célközönség körében is lehetett igény, hiszen a számos, Róma számára szóbajöhető „megalapozó történet” között az Odysseiához kapcsolódó itáliai mondák is jelen voltak.

Andronicus fordításának legjellemzőbb vonásai, hogy egyfelől a hellenisztikus irodalom alapján áll, másfelől azonban a forrásszöveg teljes romanizációjára törekszik. Mind a nyelvi-stilisztikai megformálásban, mind a RONCONI által felfedezett „*contaminazione a distanza*” eljárásban valószínűleg Antimachos hatását lehet gyanítani; egy helyütt azonban a Homéros-scholionok ismerete is feltételezhető. Andronicus saját érdeme azonban, hogy a görög epikus és beszélt nyelv, illetve epikus és drámai nyelv közti feszültséget a latinban is létrehozta azáltal, hogy az *Odusiában* archaizmusokkal gazdagon áthatott, görög hatásoktól lehetőség szerint mentes nyelvet használt, míg a drámákban a beszélt nyelvhez közelebbi megfogalmazásokat választott. Fordítói tevékenysége a görög szöveg latin szöveggé alakítása mellett kiterjedt a versformára (hexameter helyett *versus Saturnius*), az istennevekre (saját, etimológiai-funkcionális alapon álló újítások az *interpretatio Romana* már bevett azonosításai mellett), a képi világra (a római közönség számára elidegenítően ható fordulatok kiirtása), sőt néhol még a reáliákra is. Minden bizonnyal teljes fordítást készített, nem pedig szemelvénygyűjteményt vagy kivonatot, hiszen az *Odusiából* sok olyan, kisebb horderejű részlet maradt ránk a nyelvi különlegességeket

gyűjtögető grammatikusoknál, amelyek egy nem-teljes fordításból kimaradtak volna.

Andronicus fordítói eljárásai nagyfokú tudatosságot mutatnak. Lexikai átalakításai között a KLAUDY által felsorolt összes operáció megtalálható, de ugyanígy alkalmazza a legkülönfélébb grammatikai átalakításokat is. A vizsgálatot azonban megnehezíti a töredékek kis terjedelme és az, hogy legtöbbjüknel a forrásszöveg több részlete is szóba jöhet mint megfelelő – így néhány esetben több azonosításra is ki kellett terjesztenem az elemzést. Andronicus széles szövegszegmentálással dolgozik: egyszerre nagyobb egységeket fordít, ugyanakkor a forrásszöveg teljes egészére is tekintettel van a fordítás során. A homérosi stílus olyan jellegzetességeit, amelyek a római olvasó számára nehezen volnának befogadhatóak (epikus jelzők, ismétlődések), nem veszi át saját szövegébe. Sok esetben törekszik azonban arra, hogy hangzásában is visszaidézzé az eredeti szöveget.

Naevius töredékei között nem sok fordításként vizsgálható részletet találunk; ő kezdi meg azonban a görög epikus összetételek latin megfelelőinek megteremtését. Ennius ezen az úton halad tovább; az *Annales* Homéros-allúzióiban már az Andronicusszal való versengés is megmutatkozik itt-ott. A hexameteres forma választása a római eposznak a görög előzményekhez való formai közelítésének törekvésébe illeszkedik. Ennius a homérosi nyelv több jellegzetességét reprodukálja eposzában, köztük az epikus jelzők használatát és a formulaszerű ismétléseket, sőt a merész homérosi képek átvétele is megkezdődik. Ennius erőteljes hatása alatt áll az *Oduzia* hexameteres átdolgozása, amely sehol nincs fedésben a ránk maradt saturniusos töredékekkel, így a két fordító módszere csak közvetve hasonlítható össze.

A *fabula palliata* és *cothurnata* műfajába tartozó művek, mivel mind szerzői, mind az utókor fordításként fogja fel őket, szintén vizsgálhatóak ebből a szempontból – abban a néhány esetben, amikor a forrás- és célszöveg egyaránt rendelkezésünkre áll. Az eredetihez való alkalmazkodás azonban meglehetősen hullámvázban alakul: helyenként pontos megfelelések állíthatók fel, másutt a szövegszerű összevetés lehetetlen. A forrásmű szerkezetéhez való hűség követelménye Terentiusig jellemző. A fordítás minőségének mércéje azonban itt nem az ekvivalencia, hanem az adekvátság, vagyis a közönség igényeinek való megfelelés.

III. Aranykor

A neóterikus mozgalom a műfordítás új szemléletét hozza. Az eredeti szövegnek a lírai énen átszűrt újraértelmezése mellett, amelyre Catullus 51. *carmen*je a példa, megjelenik a formai jegyekhez ragaszkodó, stílusgyakorlat jellegű műfordítás is (66. *carmen*). Jellemzővé válik a görög hangzásvilág átvitele a fordításba; ebbe illeszkedik az eredeti szórendjének, metrikai sajátosságainak szoros követése – néha akár a jelentés rovására is –, valamint a forrásszövegbeli tulajdonnevek sorbeli helyének megőrzése.

A neóterikusok közvetlen elődei között szerepel Cn. Matius és Ninnius Crassus, akiknek Ilias-fordításaiból töredékek maradtak fenn. Matius módszerére jellemző a tömörítés, az expresszivitás, a modernizáció és az eredeti formulakincs szabad kezelése. Nyelvében az epikus hagyományhoz alkalmazkodik.

A következőkben Cicero fordítói tevékenységét tárgyaltam. Ennek során ki kellett térnem mind az elméleti megalapozásra, mind a retorikai és filozófiai prózafordításokra. Az utóbbiakba épül bele a versfordítás-részletek zöme is, amelyek – az eddig vizsgált műfordításoktól eltérően – nem teljes műfordítások darabkái, hanem valószínűleg a filozófiai művek görög előzményeiben szereplő, *exemplum*ként szolgáló költői szövegrészletek latinra való átültetési, olyan esetekben, amikor Cicero nem talált helyettük a szövegbe beleilleszthető latin idézetet. Ezért sokszor megfigyelhető a versrészletnek a prózai kontextushoz való alkalmazása, vagy éppen az eredeti kontextus téves megadása. A Homéros-fordításokban Cicero nyelvére erőteljes hatással van Ennius nyelve – ezt mutatja pl. az összetett szavak kedvelése és a hangokkal való önfeledt játék –, de a retorikai, ill. személyes háttér befolyása legalább ennyire érezhető. Ő is széles, legalább mondatszintű szegmentálással dolgozik, de törekszik arra, hogy bizonyos pontokon „lehorgonyozza” szövegét az eredetihez. A grammatikai átalakítások többször is az érthetőség rovására mennek. Az eredeti szöveghez képest néhol gyarapodás (jelentésfelbontás, betoldás), másutt egyszerűsödés (összevonás, kihagyás) tapasztalható. Cicero már odáig is elmegy, hogy maga vezet be új képeket a szövegbe; a homérosi hangulat helyett azonban egészen másfajta hangulatot teremt meg.

Vergilius *Aeneis*ének csak néhány részletét vizsgáltam meg,

leginkább olyanokat, ahol a homérosi szöveg Ennius-féle átdolgozása is ránk maradt. Megfigyelhető, hogy Vergilius ilyenkor mintegy „visszatér a forráshoz”, bár egyes részletekben Ennius változatára is támaszkodik. Hasonlóképpen dolgozza át Ovidius Cicero fordítását az Ilias 2. énekének egy részletéről, amelyről a fejezet végén esik szó.

Horatius két ízben, két különböző módon „fordítja le” az Odysseia kezdősorait. Mindkét esetben megfigyelhető Odysseus erkölcsi példaképpé válása, amelynek a filozófiai irodalomban is vannak nyomai – ezt egy-egy fordítói betoldás árulja el. Horatius számára nem a fordítás a lényeg, hanem saját mondanivalója, ezért a forrásszövegbeli hangsúlyok általában eltolódnak a célszövegben.

IV. Császárkor

Germanicus Aratos-fordításában máris megmutatkozik az a momentum, amely végigvonul a császárkori Homéros-feldolgozásokon: az ezüstkori irodalomban Vergilius hatása annyira megkerülhetetlen, hogy még a fordításokban is szerepet játszik. Ennek legjobb példája Baebius Italicus, akinél, noha művét Homéros-kivonatnak szánja, nagyobb súllyal esik latba a Vergiliusra és egyéb latin előképekre irányuló *imitatio*, mint maga a forrásszöveg. Az első sorok még vizsgálhatók fordítástechnikai szempontból – ezt el is végeztem.

A Persiustól és scholionjaiból ismert Attius Labeo, akinek még a léte is bizonytalan, egyedül áll a latin műfordítás kereszténység előtti történetében azzal, hogy a filológiai fordítás módszerét követi – amennyire ez az egyetlen, tőle fennmaradt sorból megítélhető. Követi az eredeti szórendjét, metrikai lejtését, átveszi hangzós eszközeit; célnyelvéül azonban, valószínűleg átgondoltan, a vulgáris nyelvet választja.

Az ezüstkori epikusok közül Homéros közvetlen szövegszerű hatása elsősorban Statiusnál és Valerius Flaccusnál mutatható ki, a makrostruktúra szintjén azonban mindegyiküknél jelen van valamiképpen. Statiusnál leginkább az *enumeratio*-jelenet áll kapcsolatban az Ilias hajókatalógusával; az *imitatio*ban a neóterikusok tulajdonnévkezelésének hatása is érződik. Valerius Flaccusnál szintén tettenérhetőek mind árnyalatnyi, mind nagyobb szövegrészeket átfogó Homéros-allúziók, amelyek némelyike (applikatív vagy szorosabb) fordításként is felfogható.

Az archaizáló mozgalommal a szöveg a maga szöveg, ill. forrás voltában vált fontossá, ami elősegítette a fordításkritika fejlődését. Gellius szemlélete, amely a fordítás értékét egyedül az eredetihez való maradéktalan hűségben látja, már a következő korszakba vezet át, és azt mutatja, hogy a kereszténység által mutatott új iránynak pogány előzményei is voltak.

V. Kitekintés: fordítás és kereszténység

A kanonikus szövegek fordításában alkalmazott szószerintiség, amelyet Hieronymus még gondosan elválasztott a fordítás egyéb területeitől, megtalálja útját a műfordításba is. Jól mutatják ezt Chalcidius vers- és prózafordításai egyaránt, amelyek ráadásul sok helyütt Cicero párhuzamos szövegeivel is összevethetők. Chalcidius az új alapelvek fényében gondolja újra Cicero fordítói módszereit, és kihasználja az átalakulóban lévő latin nyelv nyújtotta új lehetőségeket mind a szóképzés, mind a prozódia területén. A későbbiekben már nem mindig tudatos megfontolás folytán, de egyre inkább a szó szerinti fordítás kerül előtérbe.

A disszertáció legfontosabb eredményei

Disszertációm fő érdemét nem a levonható végkövetkeztetésekből tudnám megjelölni, inkább a részletekben: ezek révén kívántam rámutatni, hogy durva általánosítás azt kijelenteni, hogy „az ókorban csak a szabad fordítást ismerték”. Ezek a „szabad fordítások” éppúgy elemezhetők fordítói műveletek szempontjából és értelmezhetők a fordítói alapállás különféle típusainak fényében, mint a modern értelemben vett, „szövegű” fordítások, így nem jogosulatlan ugyanazzal a módszerrel vizsgálni őket.